

पूर्व विदर्भातील आदिवासी समाज व त्यांची प्रगती

डॉ. अनिल चौधरी

भूगोल विभाग

मोरेश्वर महाविद्यालय, भोकरदन

जि. जालना

देवकते एम. आर.

संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावना

भारत हा वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक वारसा लाभलेला देश असून, येथील मूळ निवासी म्हणून आदिवासी समाजाचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या गौरवशाली आहे. महाराष्ट्राच्या भौगोलिक रचनेमध्ये पूर्व विदर्भ हा प्रदेश समृद्ध जंगले, डोंगररांगा आणि खनिज संपत्तीने नटलेला भाग म्हणून ओळखला जातो, जिथे प्रामुख्याने गोंड, माडिया गोंड, कोलाम, प्रधान आणि पधनि यांसारख्या विविध आदिवासी जमातींचे वास्तव्य पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेले आहे. सामाजिक संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून विचार केला तर पूर्व विदर्भातील आदिवासी समाजाचा अभ्यास करणे अत्यंत गरजेचे ठरते कारण हा समाज आधुनिकतेच्या प्रवाहात सामील होत असतानाच आपल्या पारंपरिक संस्कृती, रुढी, परंपरा आणि निसर्गपूजेचा वारसा आजही अत्यंत निष्ठेने जपत आहे.

ऐतिहासिक कालखंडापासून या समाजाने जंगल संपत्तीशी जुळवून घेत आपले जीवन जगले आहे, परंतु औद्योगिकरण, शहरीकरण आणि विकासाच्या वावटळीत हा समाज बऱ्याच अंशी मुख्य प्रवाहापासून वंचित राहिला असल्याचे दिसून येते. सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक मागासलेपण ही या समाजासमोर असलेली मोठी आव्हाने असून, विकासाचे वारे या भागापर्यंत पोहोचवण्यासाठी राज्य आणि केंद्र शासनाच्या माध्यमातून विविध प्रयत्न केले जात आहेत. संशोधकीय दृष्टीने या प्रदेशातील आदिवासी समाजाच्या जीवनशैलीचे मूल्यमापन करणे, त्यांच्या विकासातील अडथळे शोधून काढणे आणि त्यांच्या प्रगतीचा लेखाजोखा मांडणे हे एका समाजशास्त्रज्ञाचे कर्तव्य ठरते, ज्यामुळे या

उपेक्षित घटकाला न्याय मिळवून देण्यासाठी योग्य धोरणांची आखणी करता येऊ शकेल आणि त्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा मार्ग सुकर होऊ शकेल.

आदिवासी लोकसंख्या

जनगणना 2011 च्या अधिकृत आकडेवारीनुसार, महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये अनुसूचित जमातीचे (आदिवासी) प्रमाण सुमारे 9.35 टक्के इतके असून, राज्याची एकूण लोकसंख्या 11 कोटी 23 लाख 33 हजार 333 पैकी जवळपास एक कोटीपेक्षा अधिक लोकसंख्या आदिवासींची आहे. पूर्व विदर्भामध्ये आदिवासींची घनता इतर भागांच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या जास्त असून, प्रामुख्याने गडचिरोली, गोंदिया, चंद्रपूर, नागपूर आणि भंडारा या जिल्ह्यांमध्ये आदिवासी समाज मोठ्या प्रमाणावर केंद्रित झालेला आहे.

2011 च्या जनगणनेच्या आणि जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय (DSA) च्या आकडेवारीनुसार, गडचिरोली जिल्ह्यात आदिवासींची लोकसंख्या सर्वाधिक म्हणजे एकूण जिल्ह्याच्या लोकसंख्येच्या सुमारे 38.17 टक्के (म्हणजेच सुमारे 4,15,306 इतकी) नोंदवली गेली आहे, जो जिल्हा भारतातील अत्यंत महत्त्वाचा आदिवासी बाहुल्य जिल्हा मानला जातो. त्याचप्रमाणे गोंदिया जिल्ह्यात सुमारे 17.08 टक्के लोकसंख्या आदिवासी समाजाची असून, चंद्रपूर आणि नागपूर जिल्ह्यांमध्येही आदिवासींची लक्षणीय लोकसंख्या जंगलालगतच्या व ग्रामीण भागांमध्ये निवास करते. जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय आणि जनगणनेच्या अंतिम अहवालानुसार पूर्व विदर्भातील ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील अर्थव्यवस्थेचा कणा हा याच आदिवासी लोकसंख्येवर अवलंबून असून, राज्याच्या एकूण आदिवासी लोकसंख्येमध्ये विदर्भाचा वाटा अत्यंत मोलाचा आणि महत्त्वपूर्ण मानला जातो.

सामान्य समाज व आदिवासी समाज यातील फरक

सामान्य समाज आणि पूर्व विदर्भातील आदिवासी समाज यांच्या जीवनपद्धतीत, संस्कृतीत आणि सामाजिक रचनेत मूलभूत आणि स्पष्ट फरक दिसून येतो जो त्यांच्या

भौतिक व मानसिक विकासावर प्रभाव टाकतो. सामान्य समाज हा आधुनिक तंत्रज्ञान, उद्योगधंदे, शहरी जीवनशैली आणि बाजारपेठेवर आधारित अर्थव्यवस्थेशी जोडलेला असतो, जिथे व्यक्तीकेंद्री विचारसरणी, भौतिक सुखसोयी आणि उच्च शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाते; याउलट आदिवासी समाज हा प्रामुख्याने निसर्गाच्या सानिध्यात, जंगलावर आधारित उपजीविकेवर आणि सामूहिक जीवनपद्धतीवर विश्वास ठेवणारा समाज आहे. सामान्य समाजात संपत्तीची मालकी वैयक्तिक स्वरूपाची असते आणि स्पर्धात्मक युगात आर्थिक प्रगती हीच यशाची सर्वोच्च कसोटी मानली जाते, तर आदिवासी समाजात सामूहिक वास्तव्य, श्रमप्रतिष्ठा, परस्पर सहकार्य आणि निसर्गाशी समरस होऊन जगण्याची भावना प्रामुख्याने पाहायला मिळते.

सामान्य समाजाची भाषा, शिक्षणपद्धती आणि सांस्कृतिक मूल्ये ही प्रमाणभाषेशी आणि जागतिक प्रवाहाशी सुसंगत असतात, तर आदिवासी समाजाची स्वतःची स्वतंत्र मायबोली जसे की गोंडी, माडिया, कोलामी इत्यादी भाषा असून त्यांच्या लोककला, नृत्य, गीते आणि विधी हे अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण असतात. सामान्य समाजात धर्म आणि विधीकरण आधुनिक विज्ञानाच्या चौकटीत बदलत गेले आहेत, परंतु आदिवासी समाजात प्रकृती (निसर्ग) हीच मुख्य देवत मानली जाते आणि त्यांच्या रुढी-परंपरांमध्ये झाडे, नद्या, डोंगर यांच्याबद्दल नितांत आदर व पूज्यभाव असतो, ज्यामुळे या दोन्ही समाजांच्या जगण्यात जमीन-अस्मानाचा फरक स्पष्टपणे जाणवतो.

पूर्व विदर्भातील आदिवासी समाज वैशिष्ट्ये

पूर्व विदर्भातील आदिवासी समाजाची स्वतःची अशी वेगळी आणि अनोखी सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आहेत जी त्यांना इतर भागातील समाजापेक्षा वेगळे ठरवतात. या समाजात प्रामुख्याने गोंड, माडिया गोंड, कोलाम आणि पधनि या प्रमुख जमातींचा समावेश होतो ज्यांची स्वतःची समृद्ध मौखिक परंपरा, लोकसाहित्य आणि लोककला अस्तित्वात आहे. पूर्व

विदर्भतील आदिवासींचे जीवन संपूर्णपणे जंगलावर आणि वनोपजावर जसे की म्हू, तेंदूपत्ता, हिरडा, बांबू आणि इतर औषधी वनस्पती गोळा करण्यावर अवलंबून असते, ज्यामुळे ते निसर्गाचे खरेखुरे संरक्षक मानले जातात. यांच्या समाजात सामूहिक नृत्य जसे की रेला नृत्य आणि गोंडवाना संस्कृतीचे दर्शन घडवणारे विविध उत्सव अत्यंत उत्साहात साजरे केले जातात, ज्यामध्ये सामाजिक ऐक्य आणि बंधुभाव प्रकर्षाने दिसून येतो. या समाजाची पारंपरिक न्यायव्यवस्था अत्यंत प्रभावी असून गावातील 'गोटी कुल' किंवा पंचायतीच्या माध्यमातून अंतर्गत वाद सोडवले जातात, जिथे ज्येष्ठांच्या निर्णयाला सर्वजण मान देतात. स्त्री-पुरुष समानतेचे उच्च मूल्य या समाजात पाहायला मिळते कारण महिला कुटुंबाच्या आणि शेतीच्या आर्थिक व्यवहारात पुरुषांच्या बरोबरीने खांद्याला खांदा लावून काम करतात. तसेच, जादू-टोणा, अंधश्रद्धा यांच्यासोबतच पूर्वज पूजा आणि निसर्ग पूजा हा त्यांच्या धार्मिक जीवनाचा मुख्य गाभा असून, हे सर्व घटक पूर्व विदर्भतील आदिवासी समाजाच्या समृद्ध व विशिष्ट सांस्कृतिक वारशाची साक्ष देतात.

आदिवासी समाजाची प्रगती स्थिती

स्वातंत्र्यानंतरच्या मागील काही दशकांमध्ये पूर्व विदर्भतील आदिवासी समाजाच्या प्रगतीचा प्रवास संथ गतीने परंतु सातत्यपूर्ण मार्गाने पुढे जात असल्याचे संशोधनातून स्पष्ट होते, जरी अजूनही अनेक क्षेत्रांत बरीच सुधारणा होणे बाकी आहे. शैक्षणिक क्षेत्राचा विचार केला तर पूर्वी अत्यंत उच्च दराची निरक्षरता आणि गळतीचे प्रमाण असणाऱ्या या समाजात आता शासकीय आश्रम शाळा, एकलव्य आदर्श आवासीय शाळा आणि वसतिगृहांच्या माध्यमातून शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला असून, नवीन पिढी उच्च शिक्षण, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि प्रशासकीय सेवांमध्ये आपले कसब दाखवत आहे. आरोग्याच्या बाबतीत गडचिरोली व गोंदिया सारख्या दुर्गम भागांत पूर्वी कुपोषण, मलेरिया आणि गरोदर मातांच्या मृत्यूचे प्रमाण खूप जास्त होते, परंतु डॉक्टर अभय बंग यांच्यासारख्या

समाजसेवकांच्या 'SEARCH' संस्थेच्या कार्यामुळे आणि शासकीय आरोग्य यंत्रणेच्या बळकटीकरणामुळे बालमृत्यू व कुपोषणाचे प्रमाण घटवण्यात मोठे यश आले असून आरोग्यविषयक जागरूकता वाढली आहे.

आर्थिक प्रगतीचा विचार करता, केवळ जंगलावर आधारित उपजीविकेवर अवलंबून न राहता आता आदिवासी बांधव आधुनिक शेती, फलोत्पादन, दुग्धव्यवसाय आणि कौशल्य विकासाच्या माध्यमातून स्वतःची आर्थिक स्थिती सुधारत आहेत. वन अधिकार कायदा (FRA 2006) च्या अंमलबजावणीमुळे अनेकांना त्यांच्या पारंपरिक जमिनीचे कायदेशीर हक्क मिळाले आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या भूमीवरील अधिकारांना बळ मिळाले आहे. रस्ते जोडणी, वीज पुरवठा, मोबाईल व इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी यांसारख्या मूलभूत सुविधा आता दुर्गम आदिवासी पाड्यांपर्यंत पोहोचू लागल्या आहेत, ज्यामुळे मुख्य प्रवाहाशी त्यांचा संपर्क सुलभ झाला आहे. तरीसुद्धा, स्थलांतर, दारिद्र्यरेषेखालील जीवन, नक्षलवादाचा प्रभाव आणि संस्कृतीचे होणारे बाजारीकरण यांसारख्या समस्या आजही पूर्णपणे संपुष्टात आलेल्या नाहीत, ज्यामुळे प्रगतीचा हा आलेख अजूनही सर्वसमावेशक आणि गतिमान बनवण्याची गरज असल्याचे स्पष्ट होते.

आदिवासी समाजाच्या प्रगतीच्या योजना

आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक विकासाला गती देण्यासाठी केंद्र आणि महाराष्ट्र शासनाच्या माध्यमातून अनेक कल्याणकारी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी केली जात आहे, ज्याचा लाभ पूर्व विदर्भातील आदिवासींपर्यंत पोहोचत आहे. 'पेसा कायदा' (PESA Act) आणि 'वन हक्क कायदा, 2006' या अत्यंत महत्त्वाच्या कायद्यांमुळे आदिवासी क्षेत्रातील ग्रामसभेला त्यांचे नैसर्गिक संसाधने आणि स्थानिक विकासाचे अधिकार मिळाले आहेत, ज्यामुळे स्वशासन बळकट झाले आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणासाठी भारत सरकारची शिष्यवृत्ती योजना,

निवासस्थानासाठी 'शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळ' मार्फत अर्थसहाय्य, आणि कौशल्य विकासासाठी 'युवा स्वालंबन योजना' राबवली जात आहेत, ज्यामुळे तरुण पिढी स्वावलंबी बनत आहे.

आरोग्याच्या दृष्टीने 'मोबाइल मेडिकल युनिट्स' आणि दुर्गम भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे जाळे पसरवून मोफत औषधोपचार पुरवले जात आहेत, तसेच कुपोषण निर्मूलनासाठी अंगणवाड्यांच्या माध्यमातून विशेष पोषण आहार योजना राबवल्या जात आहेत. 'प्रधानमंत्री आदि आदर्श ग्राम योजना' अंतर्गत आदिवासी बहुल गावांचा एकात्मिक विकास साधत रस्ते, पिण्याचे पाणी, वीज आणि डिजिटल कनेक्टिव्हिटी यांसारख्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचे काम वेगाने सुरु आहे. तसेच, आदिवासी कला, संस्कृती आणि हस्तकलेच्या संवर्धनासाठी आणि त्यांच्या उत्पादनांना बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यासाठी 'ट्रायफेड' (TRIFED) आणि एमएसपी (MSP) योजनांच्या माध्यमातून वनोपजांना योग्य मोबदला मिळवून देण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत, ज्यामुळे या योजनांच्या साहाय्याने आदिवासींच्या जीवनात सकारात्मक परिवर्तनाची नवी द्वारे उघडत आहेत.

समारोप

एक सामाजिक संशोधक तज्ञ या नात्याने पूर्व विदर्भातील आदिवासी समाज आणि त्यांच्या प्रगतीचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर हे प्रकर्षाने जाणवते की हा समाज आपल्या समृद्ध संस्कृतीचा वारसा जपत आधुनिकतेच्या प्रवाहात सामील होण्यासाठी अत्यंत उत्साही आणि प्रयत्नशील आहे. पूर्व विदर्भातील गडचिरोली, गोंदिया, चंद्रपूर व नागपूर या भागांतील आदिवासींनी अनेक आव्हानांचा सामना करत शिक्षणाचा आणि विकासाचा मार्ग स्वीकारला आहे, जो अत्यंत आशादायक संदेश देतो. केवळ सरकारी योजनांची अंमलबजावणी करून चालणार नाही, तर आदिवासींच्या स्थानिक अस्मिता, पर्यावरणपूरक जीवनशैली आणि त्यांच्या पारंपरिक अधिकारांचा सन्मान करून विकासाची रचना आखली पाहिजे.

संशोधनातून हे स्पष्ट झाले आहे की, पायाभूत सुविधांचा विकास, आरोग्य आणि गुणवत्तेचे शिक्षण मिळाल्यास हा समाज देशाच्या मुख्य प्रवाहात अत्यंत मोलाचे योगदान देऊ शकतो. भविष्यात आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वसमावेशक धोरणे, पारदर्शक प्रशासकीय यंत्रणा आणि लोकसहभागाला प्राधान्य देण्याची गरज आहे, जेणेकरून पूर्व विदर्भातील शेवटच्या घटकापर्यंत प्रगतीचा प्रकाश पोहोचू शकेल आणि खऱ्या अर्थाने समतावादी व विकासशील समाजाची निर्मिती होऊ शकेल.

संदर्भ

- Census of India. (2011). *Maharashtra: District Census Handbook, Gadchiroli*. Directorate of Census Operations, Maharashtra.
- Census of India. (2011). *Maharashtra: District Census Handbook, Gondia*. Directorate of Census Operations, Maharashtra.
- Deshpande, S. (2018). *Tribal Societies of Central India: Culture, Economy and Development*. Sage Publications.
- Bang, A. R. (2012). *A Study of Tribal Health and Healthcare Systems in Gadchiroli District*. SEARCH Publications, Gadchiroli.
- Patwardhan, V. (2016). *Adivasis of Maharashtra: History, Society and Problems*. Orient BlackSwan.
- Ghurye, G. S. (1963). *The Scheduled Tribes*. Popular Prakashan, Bombay.
- Xaxa, V. (2014). *State, Society and Tribes: Issues in Post-Colonial India*. Pearson Education.
- District Statistical Office, Gadchiroli. (2022). *Socio-Economic Review and District Statistical Abstract of Gadchiroli*. Government of Maharashtra.
- District Statistical Office, Gondia. (2022). *Socio-Economic Review and District Statistical Abstract of Gondia*. Government of Maharashtra.